

Horasan Valisi Eşres b. Abdullah'ın Mevâlîye Karşı İzlediği Değişken Cizye Politikası

Yunus AKYÜREK

Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Çanakkale/Türkiye
yunusakyurek@com.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2050-9464>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 01.01.2025

Kabul Tarihi: 05.05.2025

Yayın Tarihi: 15.06.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Yunus AKYÜREK | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Araştırma, Emevîler'in Horasan Valisi Eşres b. Abdullah'ın (109-111/727-729) cizye hususunda mevâlî kesime karşı takındığı değişken tavrı konu edinmektedir. Amaç, Emevîler döneminde mevâlîden cizye alınması meselesinin bu tavır üzerinden aydınlatılmasına katkı sunabilmektir. Eşres, göreve geldiğinde mevâlîden alınan bu vergiyi kaldıracağını ilan etmiş, fakat beklenenin üzerinde bir İslâmlaşma gerçekleştiği için olası vergi kayıplarını göz önünde bulundurarak sabık valilerin "koşullu cizye" uygulamasına kısa sürede rücû etmiştir. Gayrimüslim vergi memurları, merzûbânlar, dihkânlar, yerel liderlerin telkinleri ve belki de en önemlisi Halife Hişâm b. Abdülmelik'in (105-125/724-743) malî konulardaki hassasiyeti bu tutarsız karar değişikliğinin ardında yatan temel nedenler arasında yer alır. Ancak bu değişken vergi politikası bir grup mevâlînin Semerkant'ı (Soğd'u) terk etmesine yol açmış, bazı Arap ileri gelenleri ise bu Soğdlu muhacirlere fiilî destek vermiştir. Geri adım atmayan Eşres'in, çeşitli baskı mekanizmaları ile mevâlîye ve onları destekleyenleri sindirmeye çalışması Seyhun Nehri'nin kuzeyindeki Türk unsurun verdiği askerî destek ile bölgesel bir isyana dönüşmüş, neticede Soğd topraklarının büyük bir kısmı Emevîlerin elinden çıkmış ve nihayet başarısız bulunan Eşres görevden alınmıştır. Araştırma, Eşres'in değişken mevâlî cizye politikası ve sonuçları ile sınırlı tutulmuş, ancak konu bütünlüğü açısından bu uygulamanın hangi şartlarda ortaya çıktığı ve kimin tarafından sona erdirildiği ile ilgili bazı bilgilere de yer verilmiştir. Çalışma ile Emevîler dönemi boyunca ülkede yaşayan bütün mevâlî sınıfından cizye talep edilmediği, bu uygulamanın Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in ölümünden (ö. 96/715) sonra Mâverâünnehir'in Soğd kesiminde başlatıldığı, fakat bazı halife ve valilerin mevâlîden böyle bir vergi talep etmediği, talep edenlerin ise bunu birtakım koşullara bağladığı ortaya konulmuştur. Halife Hişâm'ın mevâlîden ıstılahi/salt anlamda cizye alınmasını yazılı ve sözlü olarak talep etmemesine rağmen bu noktada nihai kararı Horasan valilerine bıraktığı anlaşılmaktadır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden anlatı araştırması tekniği baz alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mevâlî, Koşullu Cizye, Eşres b. Abdullah, Hişâm b. Abdülmelik.

Atıf

Akyürek, Yunus. "Horasan Valisi Eşres b. Abdullah'ın Mevâlîye Karşı İzlediği Değişken Cizye Politikası". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 8/1 (2025), 256-267. <https://doi.org/10.52637/kiid.1611210>

The Variable Jizya Policy of Ashras b. Abdullah, Governor of Khorasan, Towards the Mawâlî

Yunus AKYÜREK

Assoc. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Çanakkale/Türkiye
yunusakyurek@com.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2050-9464>

Research Article

History

Received: 01.01.2025

Accepted: 05.05.2025

Published: 15.06.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Yunus AKYÜREK |
Creative Commons
Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC
BY-NC) International
License

Abstract

This study explores the shifting stance of Ashras b. Abdullah, the Umayyad governor of Khorasan (109-111/727-729), towards the collection of jizya from the mawâlî. The aim is to contribute to the understanding of the issue of jizya collection from the mawâlî during the Umayyad period through an analysis of Ashras' policies. Upon assuming office, Ashras announced the abolition of this tax for the mawâlî. However, due to an unexpected surge in conversions to Islam and the potential revenue losses, he quickly reverted to the previous governors' practice of conditional jizya collection. Several factors influenced this inconsistent policy shift, including the persuasion of non-Muslim tax officials, local leaders (marzûbâns and dihqâns), and perhaps most notably, Caliph Hisham b. Abd al-Malik's (105-125/724-743) financial sensitivities. This fluctuating taxation policy led some mawâlî to migrate from Samarqand (Sogd), with certain Arab elites offering them practical support. Ashras, refusing to backtrack, sought to suppress the mawâlî and their supporters through various pressure mechanisms, which, coupled with military support from Turkic forces north of the Seyhun River, escalated into a regional rebellion. Consequently, much of the Sogdian territories slipped from Umayyad control, and Ashras, deemed unsuccessful, was eventually dismissed. The research is confined to Ashras' variable jizya policies and their outcomes, though it also includes contextual information about the conditions under which this practice emerged and its cessation. The study demonstrates that jizya was not uniformly demanded from all mawâlî during the Umayyad period. This practice was initiated in Sogd after the death of Khorasan Governor Qutayba b. Muslim (d. 96/715). However, some caliphs and governors refrained from imposing such a tax, while others implemented it under specific conditions. It is also evident that although Caliph Hisham did not request the collection of jizya from the mawâlî in its technical sense either in writing or verbally, he nevertheless left the final decision on this matter to the discretion of Khorasan's governors. The study employs the narrative research technique, one of the qualitative research methods, as its primary methodology.

Keywords: Islamic History, Mawâlî, Conditional Jizya, Ashras b. Abdullah, Hisham b. Abd al-Malik.

Cite as

Akyürek, Yunus. "Horasan Valisi Eşres b. Abdullah'ın Mevâlîye Karşı İzlediği Değişken Cizye Politikası". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 8/1 (2025), 256-267. <https://doi.org/10.52637/kiid.1611210>

Giriş

Emevî Devleti, hemen her siyasi teşekkülde görülebilen birtakım dinî, sosyal, politik ve ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. Bunlardan bazıları, Emevîler'in bağlı olduğu İslâm'ın temel prensipleri ve dönemin şartlarıyla doğrudan alakalıdır. Devletin müessisi olan Hicaz Araplarının köklü bir devlet tecrübesine sahip olmamaları, zamanla ortaya çıkan bu gibi sorunları daha da derinleştirmiştir. Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilen Mâverâünnehir bölgesinde mevâlî sınıfına giren müslümanlardan cizye talep edilmesi, dönemin bu nevi lokal problemleri arasında zikredilebilir. Konuyla ilgili rivayetlerin mezkûr coğrafyada ve belli zaman aralığında yoğunlaşması¹ bu tezi güçlendirir mahiyettedir.

İslâm tarihi, emvâl ve harâc eserlerinde Emevî halifelerinin mevâliden cizye alınmasına dair yazılı ya da sözlü talimat verdiklerine ilişkin herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Bu da mezkûr uygulamanın Emevî Devleti'nin genel vergi politikası çerçevesinde resmî olarak yer almadığını göstermektedir. Ancak bazı araştırmalarda bu uygulamanın sanki Emevîler dönemi boyunca ve Hicaz hariç ülke genelinde sürdürüldüğüne dair bazı ifadeler kullanılmış,² hatta Corcî Zeydân (ö. 1914) daha da ileri giderek Emevî valilerinin gayrimüslimlere baskı ve şiddet uyguladıklarını, bu sebeple gayrimüslim kesimin hızla müslüman olduğunu; fakat ihtidâ edenlerin cizye vermekten kurtulamadıklarını, çünkü zorba Emevî valilerinin onların cizyeden kurtulmak için dine girdiklerine inandıklarını iddia edebilmiştir.³ Fakat bütün bunların hadiseyi doğru olarak yansıttığını söylemek eldeki verilere göre mümkün değildir.

Emevîler döneminde Irak ve İfrikiyye eyaletlerinde bir dönem aynı uygulamanın yürürlükte olduğu bazı İslâm tarihçileri⁴ ve oryantalistler⁵ tarafından dillendirilmişse de bu iddianın harac ve cizye kavramlarının birbirinin yerine kullanılması sonucu ortaya atıldığı anlaşılmaktadır.⁶

İslâm tarihi kaynakları incelendiğinde mevâliden cizye tahsil etme uygulamasını koşullu olarak başlatan ilk kişinin Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî (ö. 112/730) olduğu söylenebilir. Halife Ömer b. Abdülazîz'in (99-101/717-720) Horasan valisi olarak 99/717'de atadığı Cerrâh,⁷ başlarda halifenin emriyle ehlü'z-zimmeyi (cizye vermekle yükümlü gayrimüslim kimseleri) İslâm'a davet ederek dine girenlerinden cizyeyi kaldıracağını ilan etmiş, bu sayede dört bin kişi müslüman olmuştu. Fakat Horasan halkının ileri gelenlerinden birisi, insanların cizyeden kurtulmak için dine girdiklerini, bu yüzden onları sünnet⁸ ile sinaması gerektiğini kendisine söyledi. Cerrâh: "Onları sünnet olma şartıyla İslâm'dan uzaklaştırayım mı?" diyerek önceleri bu teklife sıcak bakmadıysa da⁹ bir süre sonra müslüman olmak isteyen mevâliden sünnet şartını yerine getirmelerini talep etmeye başladı. Bu durum onun, Ömer b. Abdülazîz'e bir konuyu arz etmek üzere gönderdiği üç kişilik heyette yer alan Ebü's-Saydâ isimli kişinin halife ile girdiği diyalogda ortaya çıkmıştır (99/717). Heyetteki Arap menşeli iki elçi konuştuğu halde Sâlih

¹ Emevîlerin hâkim oldukları topraklardan ağırlıklı olarak Mâverâünnehir bölgesinde ve Horasan'ın Ceyhun Nehri'ne yakın kesimlerinde mevâliden belli gerekçelerle cizye talep ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bk. Yunus Akyürek, "Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye Alınması ve Arka Planı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 340-348.

² Julius Wellhausen, *The Arab Kingdom and Its Fall*, çev. Margaret Graham Weir (Calcutta: University of Calcutta, 1927), 243-244; Vloten Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma*, çev. M. Said Hatipoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 28; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/481; Ali Delice, "Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 299; İ. Hakkı Atçeken, "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002), 74; Seyfullah Kara, "Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması", *İSTEM* 8 (2006), 17.

³ Corcî Zeydân, *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî* (Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 1433/2012), 4/92-93.

⁴ Ebü'l-Kâsım İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbârühâ*, thk. Muhammed el-Huceyrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996) 233; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 6: 617.

⁵ Roberto Marin, Guzman, "Orta Asya ve Hırasân'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", trc. Mustafa Demirci, *İstem* 6/12 (2008): 259.

⁶ İlk dönem kaynaklarında Emevîler dönemi ele alınırken harac kavramının bazen cizye yerine kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bk. Taberî, *Târîh*, 4/152, 154; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1987), 411; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1417/1997), 4/188; Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hîfî (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002), 21: 407. Dolayısıyla bu kavram kargaşasının konu hakkında birtakım hatalı yorumlara yol açtığı söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Akyürek, "Emevîlerde Mevâliden Cizye Alınması", 338-339.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 5/386; Belâzürî, *Fütûh*, 411; Taberî, *Târîh*, 6/554; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 7/46; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/100; Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hîfî (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002), 21/350; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtade' ve'l-haber fi târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men 'âsarahum min zevi's-se'ni'l-ekber*, thk. Halil Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1987), 3/174.

⁸ Yusuf el-İş, sünnet olma şartını mevâlînin çocuklarını sünnet ettirmesi şeklinde yorumlamaktadır. Ayrıca bk. Yusuf b. Reşid el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-ahdâşü'lletî sebekathâ ve mehhedet lehâ* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1413/1993), 293.

⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/386; Ebü'l-Kâsım İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 72/59.

b. Tarîf'in (Ebu's Saydâ) sadece oturduğunu gören Halife ona niçin sustuğunu sormuş, bunun üzerine o şunları söylemiştir: "Ey Müminlerin Emiri! Mevâlî olup da atıyye ve erzak verilmeksizin savaştırılan yirmi bin kişi bulunmaktadır. Valimiz sinirli ve sert birisidir. O, şunları söylüyor: 'Size dostane bir şekilde geldim, ama bugün arkamda beni destekleyen bir güç var. Vallahi benim için kavmimden bir kişi, başkalarından olan yüz kişiden daha değerlidir.' O, Haccâc'ın kılıçlarından bir kılıçtır, zulüm ve haksızlıkla hareket etmektedir." Bunun üzerine Halife, Cerrâh'a şöyle yazdı: "Senin yanında (görev yaptığın bölgede) kibleye yönelip namaz kılan kişiyi tespit et ve onun cizyesini kaldır." Bunun üzerine insanlar hızla İslâm'a yöneldiler. Cerrâh'a: "İnsanlar hızla İslâm'a yöneldiler, ancak bu sadece cizyeden kurtulmak için yapılıyor." denildi. Bunun üzerine Cerrâh, onları sünnetle sınamasına müsaade etmesi için Ömer'e yazdı. Ömer ise bu mektubu: "Allah, Muhammed'i bir davetçi olarak gönderdi, sünnetçi olarak göndermedi." şeklinde cevapladı ve (Horasan valiliği için): "Bana dürüst, güvenilir birisini bulun!" talimatını verdi.¹⁰ Cerrâh, halifenin bütün uyarılarına rağmen mevâlîden cizye almayı sürdürdüğü için 100/719 yılında azledildi.¹¹ Yerine atanan Abdurrahman b. Nu'aym el-Gâmîdî'nin¹² bu uygulamaya son verdiği, Cerrâh'ın azledilme gerekçesinden anlaşılabilir.

Belâzürî'nin (ö. 279/892-93), Cerrâh'ın azledilmesiyle ilgili kaydettikleri dikkat çekicidir. Buna göre Ömer b. Abdülazîz, Horasan'da müslüman olanlardan harac vergisini¹³ kaldırdı. Bu arada valisi Cerrâh'ın asabiyeye dayalı davranışlarda bulunduğu kendisine ulaştı. Cerrâh ise Horasan halkının ancak kılıç zoruyla ıslah olacağını Halife'ye bildirdi. Ömer, bu düşüncüyü yanlış buldu ve onu azletti.¹⁴ Bu anlatıma göre Cerrâh, mevâlîden cizye ya da harac tahsil ettiği gerekçesiyle değil; halka asabiye anlayışına göre davrandığı ve bunu doğru bir yöntem olarak kabul ettiği için görevden uzaklaştırılmıştır.

Halife II. Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724), selefi Ömer b. Abdülazîz'in birçok uygulamasını iptal etmiştir.¹⁵ Ancak onun döneminde Horasan ya da Mâverâünnehir'de mevâlîden cizye alınıp alınmadığına dair herhangi bir rivayete tesadüf edilememiştir.¹⁶

Halife Hişâm b. Abdülmelik dönemine (105-125/724-743) gelindiğinde ise bu uygulamanın Mâverâünnehir'de cârî olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre bölgede yaşayan mevâlîden cizye alınmış, bu durum doğal olarak mevâlî kesimin tepkisine yol açmış, sorunu sert tedbirlerle ve halkı baskılayarak aşmaya çalışan Emevî idarecilerinin politikaları ise menfi neticeler vermiştir. Araştırmada Horasan Valisi Eşres b. Abdullah üzerinden bu probleme odaklanılmıştır. Zira o, göreve atandığında mevâlîden tahsil edilen bu haksız vergiyi kaldırmış fakat belli kaygılarla kısa süre sonra mezkûr uygulamaya geri dönmüştür. Ancak bu tartışmalı karar Semerkant'ta yaşayan yaklaşık yedi bin kişilik bir mühtedi grubunun Fergana istikametine doğru göç etmesine ve bölgede mevâlînin ve onlara destek veren müslüman Arapların, Seyhun'un kuzeyinde meskûn Türk unsurun da desteğiyle ileride önemli problemlere yol açacak olan büyük bir isyan çıkarmalarına neden olmuştur. Eşres'in takındığı bu değişken tutum araştırmaya değer bir konudur. Çalışma, bu problem üzerinden döneme dair çok yönlü bir bakış açısı geliştirilmesine katkı sunacaktır. Bu bağlamda birtakım sorular akla gelmektedir. Eşres, kendisinden önce mevâlîden alındığı anlaşılan cizye vergisini niçin kaldırmıştır? Kısa süre sonra kararını değiştirmesinin ardında ne gibi gerekçeler yatmaktadır? Eski uygulamaya dönmemesinin yakın ve uzak planda ne gibi neticeleri olmuştur? Bu ve benzeri sorulara verilecek cevaplarla Emevîler dönemi mevâlî-cizye probleminin anlaşılmasına katkı sunulması hedeflenmektedir. Birtakım koşullara bağlanan bu cizye politikası kendisinden sonra sürdürülmüşse de araştırmanın sınırlarını aşmamak adına konu Eşres b. Abdullah dönemiyle tahdit edilmiştir.

Konuyu etraflıca ele almadan önce iki temel kavram olan mevâlî ve cizye üzerinde durmak gerekir. Mevlâ (مولى) kelimesinin çoğulu olan mevâlî (موالى), Câhiliye'de azat edilen köleleri ifade etmek için

¹⁰ Taberî, *Târîh*, 6/559; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/106-107; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/95. İbn Miskeveyh konu hakkında şunları kaydeder: "Cerrâh b. Abdullah, Horasan'a vali olarak atandığında İslâm'ı konusunda şüphe duyduğu herkesten cizye alıyordu." bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 1379/1959), 2/465-466.

¹¹ Taberî, *Târîh*, 6/560; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 1379/1959), 2/466; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/106; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/95.

¹² Belâzürî, *Fütûh*, 411; Taberî, *Târîh*, 6/560. Bazı kaynaklarda Abdullah b. Nu'aym el-Kuşeyrî (bk. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve sinâ'at[san'at]i'l-kitâbe* (Bağdat: Dâru'r-Reşid, 1401/1981), 410). Bazısında ise Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyrî (bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/106) olarak geçmektedir.

¹³ Fetih topraklarının mücahidler arasında taksim edilmeyerek tarımsal faaliyetler için taliplerine kiralanması noktasında Hz. Ömer tarafından icat edilen vergi türü. bk. Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *el-Harâc*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd - Sa'd Hasen Muhammed (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts), 3, 34-36.

¹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 411.

¹⁵ el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 292.

¹⁶ II. Yezid döneminde Kuzey Afrika'da Berberî mevâlîden cizye alındığına dair iddialar için bk. Akyürek, "Emevîlerde Mevâlîden Cizye Alınması", 342.

kullanılmıştır. Zamanla anlamı genişleyen kelime, fetihler döneminde İslâmiyet'i din olarak kabul eden gayri Arap milletler (Farişî, Türk, Kıbtî, Berberî, İspanyol) için de kullanılır olmuştur.¹⁷

Cizye (الجزية) kelimesi cezâ (جزي) kökünden gelen bir isimdir. Çeşitli anlamlar taşıyan kelime; karşılığını vermek, ödemek manasına da gelmektedir. Buna göre cizye, bir İslâm toplumunun tebaası olan gayrimüslim kesimin ödediği vergi için kullanılan bir kavramdır.¹⁸ İslâm hukukunda, müslüman olan kişiden cizye alınması menedilmektedir.¹⁹

Araştırmada kullanılan başlıca literatür şöyle sıralanabilir: Ebû Yûsuf (ö. 182/798), *el-Harâc*; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*; İbn Sa'd (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*; Taberî (ö. 310/923), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*; Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü'l-Harâc*; İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*; Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*; İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*; İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-haber fi târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-şe'ni'l-ekber*; Yusuf el-İş (ö. 1967), *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve İmân A. Binnur, Devru'l-mevâlî fi sukûti'd-Devleti'l-Ümevî*.

1. Eşres b. Abdullah'ın Mevâliden Cizyeyi Kaldırması

Halife Hişâm, 107-109/725-727 tarihleri arasında Horasan valiliği yapan fakat bölgede kayda değer bir faaliyette bulunmayan Esed b. Abdillâh el-Kasrî'yi görevden almış, yerine Eşres b. Abdillâh es-Sülemî'yi atamıştır (109-111/727-729). Eşres'in sâlih ve fazilet sahibi birisi olduğu, fazileti sebebiyle kendisine "kâmil" lakabı verildiği ve Horasan'a geldiğinde Horasanlıların buna çok sevindiği kaynaklarda geçmektedir.²⁰

Eşres'in, Horasan valisi olarak göreve başladığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinin Soğd²¹ kesiminde mevâliden cizye alındığı anlaşılmaktadır. Zira o, bu haksız vergiyi kaldırmak için birtakım adımlar atmıştır. Onun dindar, sâlih ve faziletli birisi²² olduğu için böyle bir icraatta bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat attığı bu cesur adımlar, yerel bürokrat ve idarecilerin dışında Halife Hişâm'ın vergi politikalarıyla da örtüşmeyince akamete uğramış, kısa süre sonra verdiği karardan dönmek zorunda kalmıştır.

Onun, valiliği süresince mevâlî ve cizye konusuyla alakalı tutum, karar ve tavırları çeşitli kaynaklarda birbirine yakın anlatılarla verilmiştir.

Belâzürî ve İbn Miskeveyh'in kaydettiğine göre Horasan'a vali olarak atanan Eşres'in Nabatlı kâtibi Ümeyre, kendisine (aslında) şer olan şeyleri güzel olarak göstermiştir. Eşres de (ona kulak vererek) Horasan'ın vergilerini yükseltmiş, dihkânları²³ ise hor görmüştür. Daha sonra Mâverâünnehir halkını İslâm'a davet ederek müslüman olanlarından cizye alınmamasını emreden Eşres, halk birbiriyle yarışarcasına dine girmeye başlayınca toplanan vergi miktarı düştüğünden bu kararından vazgeçmiştir. İnsanlar onun bu davranışını doğru bulmamış ve kendisine kötü sözler söylemişlerdir. Eşres, bu duruma öfkelenen Şair Sâbit Kutne el-Ezdî'yi tutuklayıp hapse attırmıştır.²⁴ Sâbit, köklü bir Arap kabilesi olan Ezd'e mensup olmasına rağmen cizye noktasında Mâverâünnehir'deki mevâlî (İran, Soğd, Türk, Tâcık vb. kökenli mühtediler) lehine cesur bir duruş sergileyebilmiştir.

Taberî ve İbnü'l-Esîr konuyu daha anlaşılır bir şekilde aktarmaktadır. Buna göre Horasan Valisi Eşres, Semerkant ve Mâverâünnehir halkına elçiler gönderip onları İslâm'a davet etti ve müslüman olmaları halinde kendilerinden cizye alınmayacağını ilan ettirdi (110/728). Bu işin yürütücülüğünü ise

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), "vly", 15/406-415; İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "czy", 14/143; Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/42.

¹⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb (Riyad: Dâru'l-Fâzıla, 1428/2007), 1/60, 104; Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavud, Muhammed Kâmil Karabelli (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Kitâbü'l-Megâzî", 35 (No. 3054).

²⁰ Taberî, *Târîh*, 7/51-53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/185; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/436; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdillâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997), 13/39.

²¹ Bu bölge, Buhâra ile Semerkand arasındaki birçok yerleşim birimini barındırır. Merkez şehri Semerkand'dır. Doğu bölgelerinde Soğd kadar güzel bir yer daha yoktur. Akarsuları bol, ağaçları çok ve havası hoştur. Halkı misafirperver ve sıcakkanlıdır. Şehirleri mamur, nimetleri boldur. bk. *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, çev. Yusuf el-Hâdî (Kahire: Dâru's-Sekâfiyye, 1423/2002), 127; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1416/1995), 3/222.

²² Taberî, *Târîh*, 7/51-53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/185; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/436; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/39.

²³ Sâsânîler ile bazı Orta Çağ İslâm devletleri idari yapısında köy reisine, şehir ve yöre beyine verilen unvan. bk. Faruk Sümer, "Dihkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/289.

²⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 413-414; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve snâ'at[an'at]i'l-kitâbe* (Bağdat: Dâru'r-Reşid, 1401/1981), 411; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/42-45; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/109.

muttaki ve fazilet sahibi birisi olan Ebu's-Saydâ' Sâlih b. Târîfe (Benû Dabbe'nin azatlısı)²⁵ tevdi etti. O, Farsça konuşmakta mâhir olmadığını söyleyince yanına bu dili iyi konuşan Rebî' b. İmrân et-Temîmî verildi. Ebu's-Saydâ', müslüman olanlardan cizye alınmaması ve Horasan haracının sadece erkeklere yüklenilmesi şartıyla görevi kabul edeceğini söyledi. Eşres, onun ileri sürdüğü bütün şartları kabul etti. Ebu's-Saydâ' bu kez de ekip arkadaşlarından, âmillerin (vergi memurları) sözlerinde durmamaları halinde kendisine yardımcı olacaklarına dair söz aldı. Nihayet görevi ifa etmek üzere hep birlikte Semerkant'a doğru yola koyuldular. Semerkant valisi (harp ve harac işlerinde yetkili) Hasan b. Ebi'l-Amarrata idi. Ebu's-Saydâ', Semerkant ve çevresinde yaşayanlara müslüman olurlarsa kendilerinden cizye alınmayacağına dair çağrıda bulununca insanlar İslâm'a girmek için âdeta yarıştılar.²⁶ Rivayette geçen Ebu's-Saydâ' ismi dikkat çekmektedir. Zira o, Halife Ömer b. Abdülazîz'e mevâlîden cizye alan ve onlara bazı haklarını vermeyen Horasan Valisi Cerrâh b. Abdullah'ı şikâyet eden kişidir (100/719). Ömer b. Abdülazîz gerekli düzenlemeleri yaptıysa da²⁷ Eşres'in bu emri, sonraki on yıl içerisinde aynı coğrafyada aynı haksız uygulamaya geri dönüldüğünü ortaya koymaktadır. Cesur birisi olduğu anlaşılan Ebu's-Saydâ', arkadaşlarına kendisini yalnız bırakmama çağrısı yaparak²⁸ verilen karardan dönülmemesi için güçlü bir duruş sergilemiştir.

Buraya kadar anlatılanlardan Eşres'in, kendisinden önce var olduğu bilinen "mevâlîden cizye alınması" problemine İslâm hukukuna uygun bir çözüm bulma gayreti içerisine girdiği sonucu çıkarılabilir.

2. Cizye Politikasını Değiştirmesinin Nedenleri

Eşres, mezkûr cizye kararından kısa süre sonra rücû etmiş ve mevâlî kesimden cizyenin kaldırılmasını sabık Horasan valilerinden Cerrâh b. Abdurrahman gibi belli şartlara bağlamıştır. Bölgede Emevîler adına vergi tahsildarlığı yapan merzûbânlar,²⁹ dihkânlar ve gayrimüslim din adamları ile yerel liderlerin yapmış oldukları telkinler bu karar değişikliğini etkileyen nedenlerin başında gelmektedir. Zira bu kesim, halk arasında İslâmiyet'in yayılmasını dinî, sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan kendileri için açık bir tehdit olarak algılamışlardır. Meseleye parasal açıdan bakıldığında zimmet ehlinin müslüman olanların sayısının artması, toplanan cizye miktarının düşmesi³⁰ ve bununla ters orantılı olarak gayrimüslim tebaanın cizye oranının yükselmesi anlamına geliyordu.³¹ Merzûbân ve dihkânlar bunun önüne geçebilmek için insanların cizyeden kurtulmak maksadıyla müslüman olduklarını Horasan valilerine telkin etmişlerdir. Halkın İslâmlaşmasını istemeyen bazı (gayrimüslim) yerel liderler de Emevî valilerine aynı doğrultuda telkinlerde bulunmuşlardır.³² Mesela, Ebu's-Saydâ', Semerkant halkı ve yakınındaki yerleşim birimlerinde (Soğd topraklarında) yaşayanları İslâm'a davet edip müslüman olmaları halinde kendilerinden cizyenin kaldırılacağını duyurduğunda insanlar süratle İslâm'a girmeye başlamışlar, bundan endişe duyan (Semerkant'ın fethinden önceki hükümdarı) Gûzek/Gazvek, Eşres'e: "Şüphesiz ki harac (vergi sistemi) bozuldu/iflas etti!"³³ diyerek kaygısını dile getirmiştir.³⁴ Aslında onun bu endişesinin ardında halkın İslâmlaşması ve bunun ileride yol açacağı problemler yatmaktadır.

²⁵ Daha önce geçtiği üzere Ebu's-Saydâ', mevâlînin haklarını gasp ettiği gerekçesiyle Horasan valisi Cerrâh'ı zamanın halifesi Ömer b. Abdülazîz'e şikâyet eden ve böylelikle yapılan hataların düzeltilmesine vesile olan kişidir. bk. Belâzûrî, *Fütûh*, 411; Taberî, *Târîh*, 6/559-560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/106-107; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/95.

²⁶ Taberî, *Târîh*, 7/54-55; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/40-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/188-189; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 10/459-460; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/407-409; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/109. İmân, Taberî'ye isnaden hadiseyi "... Acemlerden muazzam sayıda kişi İslâm'a girdi." şeklinde aktarmıştır. Devamında durumdan endişelenen dihkânların Eşres'e: "Türklerin İslâm'a girmesiyle harac düştü." demiştir. Ancak bu kısım Taberî'de geçmemektedir. bk. İmân A. Binnur, *Devru'l-mevâlî fî sukûti'd-Devleti'l-Ümevi* (Bingazi: Dâru'l-Kütübî'l-Vatanî, 2008), 150.

²⁷ Taberî, *Târîh*, 6/560; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2/466; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/106; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/95.

²⁸ Taberî, *Târîh*, 7/54-55; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/40-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/188-189; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 10/459-460; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/407-409; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/109.

²⁹ İran coğrafyasında Sâsânîler döneminde valilere, İslâmî dönemde ise üst düzey yerel memurlara verilen unvan. bk. Tahsin Yazıcı, "Merzûbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/255.

³⁰ Nasr'ın Merv hutbesinden (121/738) yola çıkılarak bu yargıya varılabilir. Zira mevâlîden cizyeyi kesinlikle kaldırdığını ilan ettiğinin haftasında otuz bin kişi İslâm'a girmiş, asıl cizye vermesi gereken seksen bin müşrikin ise ya cizye vermediği ya da cizyesinin hafifletildiği ortaya çıkmıştır. Buna göre gayrimüslim vergi memurları o güne kadar cizye noktasında mevâlîye karşı açık bir haksızlık yapmışlardır. Konuyla ilgili bk. Taberî, *Târîh*, 7/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/236-237; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/427.

³¹ Horasan şehirleri fethedildiğinde bu şehirlerin yerel idarecileriyle yıllık cizye anlaşmaları yapılmıştı. Miktarı belli olan bu vergiyi tahsil eden mezkûr yerel idareciler, halk arasında ihtidâlar gerçekleşmeye başlayınca oluşan vergi kaybını önlemek için birtakım hilelere başvurarak cizyeyi mevâlîye yıkmaya çalışmışlardır. bk. Abdülazîz Dûrî, "İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi", çev. Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 219. Dûrî'nin bu tespitine göre yıllık cizye miktarının sabit kalması, mevâlî sayısı arttıkça zimmet ehlinin cizye oranının yükselmesi anlamına gelmektedir.

³² Taberî, *Târîh*, 7/54-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/188-189; Abdülazîz Dûrî, "İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi", çev. Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 216, 221.

³³ Bu cümle Belâzûrî'de söyleneni belirtilmeden verilmiştir. bk. Belâzûrî, *Fütûh*, 413.

³⁴ Taberî, *Târîh*, 7/55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/188.

Vergi memurları, yerel yöneticiler ve ileri gelenler dışında Halife Hişâm b. Abdülmelik'in mizacı da Eşres'in karar değişikliğini etkilemiş olmalıdır. Diğer kişisel özelliklerinin yanı sıra³⁵ kaynaklarda mal biriktirmeyi seven, tutumlu, hırslı ve cimri birisi³⁶ olarak vasfedilen Hişâm³⁷ için yönetim, para, şanlı fetihler ve işlerin düzenli yürümesi büyük önem arz etmekteydi. Onun bu özelliği izlediği siyasete de yansımıştır.³⁸ Dolayısıyla Halife'nin önceliklerinin, topladığı vergi miktarı noktasında Eşres'i daha temkinli olmaya sevk ettiği söylenebilir. Eşres'in, ihtidâlarla yaşanacak vergi kayıplarını hesaba katmamış olması düşünülemez. Ancak yaptığı ilanın ardından gayrimüslim tebaadan beklenenin ötesinde ihtidâ gerçekleşmesi onu endişelendirmiş olmalıdır. Netice itibarıyla onun, yaşanacak vergi kaybı sebebiyle; hazinenin dolu olması, vergilerin düzenli ödenmesi ve gelirlerin doğru yerlerde kullanılmasına büyük önem verdiği bilinen Halife Hişâm'a hesap verememekten çekindiği için geri adım atmak durumunda kaldığı söylenebilir. Mevâlînin samimiyeti hususunda Eşres'in kuşku duyduğu ve bu sebeple onlardan tekrar cizye talep ettiğine dair kesin bir bilgiye tesadüf edilememişse de muhtemelen o, hızla ihtidâ eden bu insanların samimi olduklarına başlarda sabık vali Cerrâh gibi inanmış³⁹ fakat çok sayıda insanın din değiştirmek gibi önemli bir karara kısa sürede varmasını onların "cizyeden kurtulmak için dine girdikleri" şeklinde yorumlamış⁴⁰ ve -yine Cerrâh gibi- verdiği karardan rücû ederek başta sünnet olmak üzere bilinen yöntemlerle onları sınamak istemiştir.

Barthold, bölge halkı hızla İslâm'a girince vergi gelirinin daha fazla düşmesini önlemek için Eşres'in birtakım şartlar ileri sürdüğünü (sünnet olmak, dinin farzlarını yerine getirmek, Kur'an'dan bir sûre okumak), ancak düşüş devam edince bu kez istisnasız herkesten vergi alınmasını emrettiğini belirtmişse de⁴¹ bu bir kurgu olmalıdır. Zira hâdise, ana kaynaklarda yukarıda anlatıldığı şekliyle geçmektedir.

3. Mevâlîden Yeniden Cizye Talep Etmesinin Sonuçları

Eşres, zikredilen nedenlerden ötürü âmillerine, eskiden olduğu gibi mevâlîden cizye almalarını emretmiştir. Bu bağlamda Semerkant harac âmili İbn Ebi'l-Amarrata'ya: "Kuşkusuz haracta müslümanlar için (maddi) bir güç vardır. Bana ulaştığına göre Soğd halkı ve benzerleri, rağbet ettikleri için değil de cizyeden kurtulmak için müslüman oluyormuş. Öyleyse sen de sünnet olan, dinin farzlarını yerine getiren, müslümanlığını güzelleştiren ve Kur'an'dan bir sûre okuyan kişiyi tespit et ve ondan haracı kaldır." mealli bir emirname göndermiştir. Fakat -muhtemelen- emrini yerine getirmediği⁴² ya da ağırdan aldığı için onu harac âmilliği görevinden almış ve yerine Hânî b. Hânî'yi atamıştır. Gelişmeler üzerine Ebu's-Saydâ, halkın müslüman olanlarından (mevâlîden) cizye alınmasına mâni olmaya çalışmıştır. Yeni âmil Hânî gözlemlerine dayanarak Eşres'e: "Bu insanlar gerçekten müslüman oldular ve mescitler inşa ettiler." şeklinde yazmıştır. Fakat bu sırada Buhara dihkânları Eşres'in huzuruna çıkıp: "Kimden harac alacaksın! İnsanların hepsi Arap (müslüman) oldu." diyerek onu tahrik etmişlerdir. Anlaşılan Buhara'da da insanlar en az Semerkant halkı kadar İslâm'a ilgi göstermiştir. Ancak kendisine yapılan telkinlerden olumsuz manada etkilenen Eşres, Hânî ve diğer âmillere şu talimatı vermiştir: "Daha önce harac almakta olduğunuz kimselerden harac almaya devam edin!" Bu emir üzerine âmiller, kısa süre önce ihtidâ edenlere yeniden cizye vergisi yüklemişlerdir. Fakat cizye vermek istemeyen yedi bin kişilik Soğdlu bir mühtedi topluluğu Semerkant'ı terk ederek buraya yedi fersah uzaklıktaki bir noktaya yerleşmiş, Ebu's-Saydâ ve Rebî b. İmrân et-Temîmî başta olmak üzere altı-yedi Arap kökenli tanınmış isim de onlara destek için yanlarına gelmiştir. Eşres, (tedbir almadığı gerekçesiyle) İbn Ebi'l-Amarrata'yı harp görevinden de azletmiş ve yerine Müceşşir b. Müzâhim es-Sülemî'yi atamıştır. Müceşşir bir mektupla Ebu's-Saydâ ve arkadaşlarını huzuruna davet etmiş fakat yanına gelen Ebu's-Saydâ ve Sâbit Kutne'yi tutuklayarak hapse atmıştır. Ebu's-Saydâ bunun bir hiyanet ve sözden dönme olduğunu belirtmişse de sonuç değişmemiş ve bir süre sonra Eşres'e gönderilmiştir. Arkadaşları ise Semerkant âmili Hânî ile savaşmak üzere Ebû Fâtıma el-Ezdî'yi komutan tayin etmişlerdir. Hânî, görüşünü öğrenmek için Eşres'e bir mektup göndermeyi ve gelen cevaba göre bir tavır belirlemeyi onlara teklif etmiştir. Ancak Eşres, gönderdiği kısa

³⁵ Hakkında bk. el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 283-284. Geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001).

³⁶ Mesleme b. Abdilmelik, Halife II. Yezid tarafından Irak valiliğine atanmıştı. Valiliği sırasında üvey kardeşi olan Hişâm'a şöyle demiştir: "Sen hem cimri hem de korkak birisin, halifeliliği nasıl umarsın?" Hişâm ise şöyle cevap verdi: "Ben iffetli ve sabırlıyım." bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002), 2/155; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Süheyl Zükkâr - Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 8/359; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 11/217.

³⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mehnâ (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 1431/2010), 2/258; Taberî, *Târîh*, 7/205; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3/160; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 11/217.

³⁸ el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 283-284.

³⁹ Kendisine: "İnsanlar cizyeden kurtulmak için dine giriyor, onları sünnetle sına!" şeklinde telkinde bulunanlara Cerrâh: "Sünnet şartıyla onları İslâm'dan mı uzaklaştırayım?" cevabını vermiştir. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/386; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 72/59.

⁴⁰ Bu doğrultudaki sözleri için bk. Taberî, *Târîh*, 7/55-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/188-189.

⁴¹ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuad Köprülü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 107.

⁴² Binnur, *Devru'l-mevâlî*, 150.

cevapta mevâlîye (yeniden) harac vergisi koymasını Hânî'ye net bir şekilde emretmiştir. Bunun üzerine savaş için gelen grup geri dönmüş, durumları zayıflamış, ileri gelenleri takip edilip yakalanarak Merv'e gönderilmiştir. Sâbit ise hapiste kalmaya devam etmiştir. Hânî' ve diğer âmiller (mevâlîden) harac toplama hususunda ısrarcı olmuşlar, Acem büyüklerini ve dihkânları da hafife almışlardır. Öyle ki bu kesim, elbiseleri yırtılmış ve kemerleri boyunlarına atılmış vaziyette bir hayat sürmüşlerdir. Âmiller, müslüman olan zayıf kimselerden ise cizye almışlardır. Bunun üzerine Soğd ve Buhara halkı dinden çıkmış ve (isyana destek vermeleri için) Türkleri harekete geçirmişlerdir.⁴³ Görüldüğü gibi halkın İslâmlaşmasıyla vergilerin azalacağından endişe eden Eşres, Soğdlulardan yeniden cizye talep etmeye başlamış, bu ise her geçen gün büyüyen bölgesel bir isyana yol açmıştır.

Eşres'in sebep olduğu bu isyan neticesi Semerkant, Kemerce ve Debûsiyye dışında Buhara başta olmak üzere pek çok nokta Emevîlerin elinden çıkmış, hatta Emevî güçleri Amuderya havzasından Ceyhun'un batısına, yani Horasan topraklarına çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴⁴ Eşres, 110/728 yılında bu durumu düzeltmek maksadıyla Âmul'e gelerek burada üç ay kalmış, daha sonra Katan b. Kuteybe'yi on bin kişilik bir birliğin başında öncü olarak Ceyhun'un ötesine göndermiştir. Fakat Soğd ve Buhara halkı Emevî ordusunu Türgiş hakanı ve diğer Türk güçleriyle karşılamışlardır. Hakan, Katan'ı kuşatarak yağma yapmaları için askerlerini ileri sürmüştür. Eşres, bu sırada Abdullah b. Bistâm'ın kefaletiyle şair Sâbit Kutne'yi hapisten çıkarmış ve onları bir süvari birliğiyle cepheye göndermiştir. Bunlar, Âmul'de Türklere karşı etkili bir mücadele verince Türkler geri dönmek zorunda kalmışlardır. Eşres, bu başarının ardından Beykend'e gelmiş ve burada konuşlanmıştır. Ancak bu sırada Türk unsur şehrin suyunu kesmiş, Katan'ın su için girdiği çarpışmada ise pek çok müslüman öldürülmüştür. Müslümanlar savaşamayacak bir durumda iken Hâris b. Süreyc onları cesaretlendirmiş ve öne atılarak suyun başını tutan Türkleri püskürtmeyi başarmıştır. Böylelikle Beykend halkı suya kavuşmuş, ardından hücumla geçilerek düşmana üstünlük sağlanmıştır. Bunun üzerine Türkler geceleyin Beykend'den ayrılmak zorunda kalmışlardır. Eşres akabinde Buhara'ya gelmiş ve şehri kuşatmıştır.⁴⁵

Türgiş Hakanı Kûr-Sûl'un Kemerce kuşatması cizye isyanının bir devamı olarak 110/728 yılında gerçekleşmiştir. Buna göre Hakan Kûr-Sûl, müslümanların da yaşadığı büyük bir şehir olan Kemerce'yi⁴⁶ bu yıl kuşattı. Fergana, Afşîne, Nesef halkları ve Buhara'dan gruplar Hakan ile beraber hareket ediyordu. Muhtemelen son Sâsânî hükümdarının ailesinden birisi olan İbn Hüsrev b. Yezdicerd: "Ey Araplar! Neden kendinizi öldürüyorsunuz? Ben, Hakan'ı ülkemi bana iade etmesi için getirdim. Sizler adına ondan emân alırım." dedi. Araplar ise İbn Hüsrev'e kötü sözler söylediler. Ardından Hakan'ın kendisine itiraz etmediği Bazeğrî isimli bilge bir kişi, Hakan adına müzakerede bulunmak üzere müslümanlardan birini talep etti. Müslümanlar da biraz Türkçe anlayan Yezîd b. Saîd el-Bâhilî'yi surlardan aşağı indirdiler. Bazeğrî, Hakan'ın onlara (Arap muhafızlara) yüksek ücret teklif ettiğini söyledi. Yezîd ise onu kızdıracak bir cevap verdi. Canından korktuğu için de Bazeğrî'yi teskin edecek şeyler söyleyerek oradan ayrıldı. İpe sarılarak sura çıkan Yezîd, Kemercelilere şöyle seslendi: "Ey Kemerceliler toplanın! Size, imandan sonra sizi küfre davet eden bir topluluk gelmiş. Ne düşünüyorsunuz?" Oradakiler: "İcabet etmiyoruz, razı değiliz!" deyince bu sefer Yezîd: "Yine sizi müşriklerle bir olup müslümanlara karşı savaşmaya çağırırlar." dedi. Bunun üzerine toplananlar: "Bunu yapmaktansa hepimiz ölürüz." karşılığını verdiler. Duruma şahit olan Hakan, türlü savaş taktikleri ile kaleye yüklendi. Bu esnada Bazeğrî atılan bir okla öldürülünce Türkler yanlarında bulunan yüz esiri öldürdüler, Haccâc b. Humeyd en-Nadrî'nin başını keserek attılar. Müslümanların elinde ise müşriklerin iki yüz evladı/genci rehin olarak bulunuyordu. Onlar da misilleme olarak bunları öldürdüler. Her şeyi göze aldılar ve böylece savaşın şiddeti gittikçe arttı. Kuşatma uzayınca Hakan, "beş güne alırsız" dedikleri Kemerce'yi iki aydır ele geçiremeyen Soğd, Fergana ve Şâşlılar ile dihkânları kınadı. Türkler kuşatmayı kaldırmaya karar vermişlerdi ki Kemerceliler'e son bir teklifte bulunarak kendilerini emân/can güvenliği vereceklerini ve Semerkant ya da Debûsiyye'ye gitmelerine müsaade edeceklerini söylediler. Kemerce halkı elli sekiz gün süren kuşatmanın ardından bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Karşılıklı rehinelere verildi ve gerekli tedbirler alındı. Debûsiyye'ye yaklaştıklarında müslümanlar elçi gönderip onları durumdan haberdar ettiler. Debûsiyye halkı ise Kemercelileri karşıladı ve gereken ilgi alakayı kendilerine gösterdi.⁴⁷

Kemerce kuşatması esnasında şehrin gayrimüslim sakinlerinin Kemerce kapılarını Türgiş hakanına açmak yerine Emevî askerleri ve Arap nüfus ile aynı doğrultuda hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Buradan

⁴³ Taberî, *Târîh*, 7/55-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/188-189; Binnur, *Devru'l-mevâlî*, 150-151.

⁴⁴ Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Arab Conquests in Central Asia* (London: The Royal Asiatic Society, 1923), 69-70.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/190-191.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, bu şehrin Horasan'da yer aldığını kaydetmişse de (bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/191) aslında Kemerce, Yâkût'un kaydettiği gibi Soğd topraklarında olmalıdır (bk. Yâkût, *Mu'cem*, 4/479). Çünkü Türgiş hakanının, Emevîler döneminde Horasan'a geçtiği bilinmemektedir.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, 7/60-66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/191-193; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/411-412; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/110.

hareketle yerel halkın aslında Arap nüfustan ziyade bazı Emevî yöneticilerinin birtakım haksız uygulamalarından rahatsız oldukları sonucuna varılabilir.

Bu yıl içerisinde (110/728) Kurder/Kerder halkı irtidad etmiş (dinden dönmüş), Türkler onlara yardıma gelmiş; Eşres de Kurder yakınında yaşayan bin kadar müslümanı destek için buraya yönlendirmişti. Yapılan savaşta Türkler hezimete uğratılmış, ardından da Kurder halkına karşı zafer kazanılmıştır.⁴⁸ Kurder halkının niçin irtidad ettiği belirtilmemişse de onların Soğd'da baş gösteren isyanı fırsat bilerek Emevî hâkimiyetinden kurtulmak için irtidad ve ardından da isyan ettikleri söylenebilir.

İbn Kesîr hadiseyi genel hatlarıyla vermektedir. Buna göre Eşres'in verdiği sözden dönmesi üzerine bölge halkı kendisiyle savaşmış, sonrasında ise Eşres ile -Seyhun'un ötesindeki/kuzeyindeki- Türkler arasında -Mâverâünnehir topraklarında- birçok savaş vuku bulmuştur.⁴⁹ Barthold'a göre bölgedeki Manihaistler cizye isyanının yayılmasında aktif rol oynamışlardır.⁵⁰

Denilebilir ki Eşres b. Abdullah dönemi isyanının kıvılcımı cizye meselesi yüzünden mevâlî ve mevâlîye destek veren Araplar tarafından çıkarılmış fakat bu durumu -başta Soğd ve civarında yaşayanlar olmak üzere- bağımsızlık yolunda fırsata dönüştürmek isteyen zimmîler Seyhun'un kuzeyindeki Türğiş hakanını ve yerel Türk hükümdarlarını bölgeye davet etmişler; yapılan savaşlar neticesi Mâverâünnehir'in birçok şehri ve yerleşim birimi Nasr b. Seyyar'ın Horasan valisi olarak atandığı tarihe kadar yaklaşık on yıl boyunca Türğişler ile Emevîler arasında el değiştirmiştir.

Bütün bu başarısızlıklarına ek olarak hakkındaki bazı şikâyetleri de dikkate alan Halife Hişâm nihayet Eşres'i görevden almış ve bir askerî birlikle kendisine yardım için gönderdiği Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî'yi onun yerine atamıştır (111-115/729-734).⁵¹ Cüneyd ve sonraki vali Âsım b. Abdullah el-Hilâlî'nin (115-116/734-735)⁵² Eşres'in cizye konusunda yaptığı hatayı telafi için bölgenin elden çıkması adına çok sayıda askerî ve siyasi faaliyet yürütmek zorunda kaldıkları⁵³ anlaşılmaktadır.

İsmi geçen iki vali ve sonrakilerin mevâlîden cizye alıp almadıkları ayrı bir araştırma konusudur. Fakat bölge halkını bir süredir meşgul eden bu önemli problemin Emevîlerin son Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr döneminde çözüme kavuşturulduğu göz önüne alındığında Eşres'ten sonra da sorunun devam ettiği tahmin edilebilir. Nasr, görevinin başlarında (121/738) Merv'de irat ettiği meşhur hutbesinde mevâlîden cizyeyi kaldırdığını ilan etmiş,⁵⁴ bütün riskleri göze alarak verdiği kararın arkasında durmuş ve böylece bu yanlış uygulama kendisiyle son bulmuştur.

Hişâm b. Abdülmelik döneminde İfrîkiyye valisi Yezîd b. Ebî Müslim'in köyden kente göç edenlerden köylerine geri dönmeleri ve eskiden olduğu gibi cizye vermelerini talep ettiği, fakat teklifi kabul etmeyen mühtedi Berberîlerin onu öldürüp kendilerine bir vali seçtikleri bazı kaynaklarda geçiyorsa da⁵⁵ aslında bu durum mezkûr eserlerde cizye kavramının sehven harac yerine kullanılmasından ötürü yanlış anlaşılmıştır. Bahsi geçen Berberîler, köylerine dönmeye zorlandıkları ve topraklarının statüsünden dolayı kendilerinden alınan harac vergisini ödemek istemedikleri için bu yola başvurmuşlardır. Yani ortada bir irtidad ve buna bağlı bir isyan söz konusu değildir. Üstelik Halife Hişâm, bu kesim tarafından seçilen yeni valiyi onamıştır.⁵⁶ Dolayısıyla Hişâm döneminde mevâlîden cizye talep edilmesi mahallî (Merv ile bazı Soğd şehirleri) ve arızî bir durum olup devletin genel vergi politikasını yansıtmamaktadır.

Sonuç

Emevîler döneminde mevâlîden cizye alındığı yönündeki iddialar tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Araştırmada İslâm tarihi kaynakları bu bağlamda ele alınmış fakat Emevî siyasi erkinin mevâlî kesimden kavramsal anlamda cizye alınmasına yönelik sözlü ya da yazılı herhangi bir talimatına tesadüf edilememiştir.

Mâverâünnehir bölgesinde, Kuteybe b. Müslim'den sonra (ö. 96/715) atanan bazı Horasan valilerinin; sünnet olmak, dinin farzlarını yerine getirmek, Kur'an'dan bir sûre okumak gibi koşulları

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/193.

⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/40.

⁵⁰ bk. Barthold, *İslâm Medeniyeti*, 107.

⁵¹ Belâzürî, *Fütûh*, 414; Taberî, *Târîh*, 7/67-69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/195; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 3/110; Binnur, *Devru'l-mevâlî*, 152.

⁵² Belâzürî, *Fütûh*, 414.

⁵³ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 346; Belâzürî, *Ensâb*, 9/79; Taberî, *Târîh*, 7/71-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/195-206. Bunlardan birinde Cüneyd, müslümanların önünden kaçan Türk süvarileri ile karşı karşıya gelmiş, hakanları başlarında olan Türklerle şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Cüneyd neredeyse öldürülecek iken durum tersine dönmüş; Türkleri bozguna uğratmayı başarmış ve hakanın kardeşinin oğlunu esir alarak Halife Hişâm'a göndermiştir. bk. Belâzürî, *Fütûh*, 414; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/60.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, 7/173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/261-262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 21/427.

⁵⁵ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısr*, 233; Taberî, *Târîh*, 6/617.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Akyürek, "Emevîlerde Mevâlîden Cizye Alınması", 338-339.

yerine getirmeyen mevâlîden cizye talep ettikleri ise bir gerçektir. “Koşullu cizye” olarak ifade edebileceğimiz bu uygulama Halife Ömer b. Abdülazîz'in (99-101/717-720) durumu fark etmesiyle durdurulmuş, son Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr'ın irat ettiği Merv hutbesi ile de tamamen yürürlükten kaldırılmıştır (121/738). Kaynaklardan hareketle bu 15 senelik periyotta hangi Horasan valisinin, hangi zaman aralığında mevâlîden cizye talep ettiğini tespit etmek ise pek mümkün görünmemektedir.

Araştırmada Halife Hişâm b. Abdülmelik dönemi Horasan Valisi Eşres b. Abdullah'ın (109-111/727-729) görevinin hemen başlarında bu haksız vergi noktasında müspet bir düzenlemeye gittiği tespit edilmiştir. Onun, ihtidâların yol açacağı vergi kayıplarını hesaba katmamış olması düşünülemez. Ancak o, tahminlerin ötesinde bir ihtidâ gerçekleşince cizye gelirlerinde önemli bir düşüş yaşanacağı için muhtemelen endişeye kapılmış ve sabık valilerin “koşullu cizye” uygulamasına rücû etmiştir. Bu ani karar değişikliğinde başta Halife Hişâm'ın hazineye verdiği önemin yanı sıra gayrimüslim vergi memurları, dihkânlar, merzûbânlar ve yerel ileri gelenlerin olumsuz telkinlerinin de etkili olduğu muhakkaktır. Eşres'in, önceki valilerden Cerrâh b. Abdullah gibi başlarda mevâlîye cizye muafiyeti getirip ihtidâ edenlerin sayısına bakmaksızın onların samimiyetine inanmış olması fakat bu sayı kısa süre içerisinde makul ölçüleri aşınca kararının istismar edildiğini -tıpkı Cerrâh gibi- düşünerek dine yeni girenlere bazı şartlar ileri sürüp bunları yerine getirmeyenlerden cizye talep etmiş olması da muhtemeldir. Ancak bu tutum değişikliği, Emevîler açısından çok daha büyük siyasi, askerî ve ekonomik kayıplara yol açmıştır. Zira cizye vermek istemeyen yedi bin kişilik bir grup Soğdlu mühtedi Semerkant'ı terk ederek Fergana istikametine gitmiş, Arap menşeli bazı tanınmış kişiler de onlara katılarak bu eyleme destek vermişlerdir.

Eşres'in âmillerinin hadisenin akabinde Acem ileri gelenleri ve dihkânlara eziyet etmesi zimmîlerin büyük tepkisini çekerken mevâlîden eskiden olduğu gibi koşullu cizye talep edilmesi, Soğd bölgesi ve Buhara'da yaşayan bu kesimin irtidad ederek isyan çıkarmasına ve Seyhun'un kuzeyindeki Türgiş hakani ile yerel Türk hükümdarlarını kendilerine destek amacıyla bölgeye davet etmelerine yol açmıştır. Bu şartlarda patlak veren isyan neticesi bölgedeki Emevî hâkimiyeti son derece sarsılmış, Buhara başta olmak üzere pek çok yerleşim birimi elden çıkmıştır. Bütün bu kargaşaya rağmen yerel halkın Mâverâünnehir'i terk etmeyen Arap nüfusa zarar vermemesi ise oldukça manidardır.

Halife Hişâm'ın mevâlîden kavramsal anlamda ya da koşullu olarak cizye alınması yönünde herhangi bir talimatı olmamıştır. Zira dönemin valilerinin konuyu ona arz edip görüş istedikleri, bu hususta kendisinden doğrudan emir aldıkları ya da bilgisi dâhilinde hareket ettiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Bazı valilerin Soğd topraklarında mevâlîden cizye aldığı, Eşres gibi bazılarının bu konuda değişken bir tavır sergilediği ve nihayet Nasr'ın bu uygulamaya tamamen son verdiği bilindiğine göre valilerin, bu konuda merkezden bağımsız ve dönemin şartlarına göre hareket ettikleri söylenebilir. Anlaşılan Halife Hişâm da bu noktada inisiyatifi büyük oranda kendilerine bırakmıştır. Validen valiye değişen bu cizye politikasının Merv ve bazı Soğd şehirleri ile sınırlı (mahallî) bir uygulama olduğu da araştırmanın önemli çıkarımlarından birisidir.

Kaynakça

- Hudûdül-'âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*. thk. es-Seyyid Yusuf el-Hâdî. çev. Yusuf el-Hâdî. Kahire: Dâru's-Sekâfiyye, 1423/2002.
- A. Binnur, İmân. *Devru'l-mevâlî fî sukûti'd-Devleti'l-Ümevî*. Bingazi: Dâru'l-Kütübî'l-Vatanî, 2008.
- Akyürek, Yunus. "Emevîlerde, Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâliden Cizye Alınması ve Arka Planı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 331-351. <https://doi.org/10.18505/cuid.543075>
- Atçeken, İ. Hakkı. *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Atçeken, İ. Hakkı. "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002), 69-88.
- Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Fuad Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 1984.
- Belâzürî. *Ensâbü'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zükkâr – Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1987.
- Câhiz. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- Delice, Ali. "Emevî Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 299-320.
- Dûrî, Abdülazîz. "İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi". çev. Halil İbrahim Hançabây. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010).
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Fâzıla, 1428/2007.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *el-Harâc*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd - Sa'd Hasen Muhammed. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- el-İş, Yusuf b. Reşîd. *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-ahdâsülletî sebekathâ ve mehhedet lehâ*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1413/1993.
- Erkal, Mehmet, "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. *Arab Conquests in Central Asia*. London: The Royal Asiatic Society, 1923.
- Guzman, Roberto Marin. "Orta Asya ve Hırasân'da Abbâsî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme". çev. Mustafa Demirci. *İstem* 6/12 (2008): 255-277.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.
- İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım. *Fütûhu Mısır ve ahhârühâ*. thk. Muhammed el-Huceyrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Haldûn. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-şe'nîl-ekber*. thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1987.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Miskeveyh. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Dâru Surûş, 1379/1959.
- İbn Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ - Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabî, 1417/1997.
- Kara, Seyfullah. "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi". *İSTEM* 8 (2006), 145-170.
- Kudâme b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Harâc ve sinâ'at(san'at)i'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1401/1981.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hînî. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâ'ik el-Kavmiyye, 1423/2002.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- Sümer, Faruk, "Dihkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Van, Vloten. *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma*. çev. M. Said Hatipoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julius. *The Arab Kingdom and Its Fall*. çev. Margaret Graham Weir. Calcutta: University of Calcutta, 1927.
- Ya'kûbî. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mehnâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 1431/2010.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- Yazıcı, Tahsin, "Merzübân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/255-256. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Berberîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yiğit, İsmail, "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî*. 5 Cilt. Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 1433/2012.